

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA PARADIGMATIKA VA SINTAGMATIK MUNOSABATLAR.

*Navoiy davlat konchilik va
texnologiyalar universiteti
dotsenti A.R.Tursunov*

*Talaba: Jo'rakulov Feruz Odil o'g'li 20-23-Met.
Yergeshova Aselya Nurlanovna 4-23- Iqtisod.*

Annotatsiya: *Maqolada So'z yasalishi muammosi o'zbek tilshunosligi tarixida uzoq davrlardan buyon olimlar tomonidan bayon etilgan. O'zbek tilshunosligida til ikkilamchi material sistema sifatida ideal sistemalarning, ya'ni g'oyalar, fikrlar, tushunchalarning «moddiylashishi», voqelanishi uchun xizmat qilishkari keltirilgan.*

Kalit so'zlar: *Til, aloqa, jarayon, jamiyat, dialektik, tilshunoslik, fikrlar, nazariy, sistemasi, paradigmatic, kommunikativ, kommunikativ, o'xshashlik, nutq, umumiyliigi, ijtimoiy-amaliy.*

So'z yasalishi muammosi o'zbek tilshunosligi tarixida uzoq davrlardan buyon olimlar diqqatini jalb qilib kelmoqda. O'zbek tilshunosligida til ikkilamchi material sistema sifatida ideal sistemalarning, ya'ni g'oyalar, fikrlar, tushunchalarning «moddiylashishi», voqelanishi uchun xizmat qiladi.

Til tabiatiga, vazifasi va tuzilishiga (ichki qurilishiga) ko'ra murakkab ijtimoiy-tarixiy, ijtimoiy - psixik Hodisa bo'lib, jamiyatga tengi yo'q aloqa vositasi sifatida xizmat qiladi. Til jamiyat taraqqiyotining ramzi, mezon, ko'zgusi sifatida faollik ko'rsatadi.

Til ilmiy-nazariy tilshunoslik nuqtai nazaridan o'nlab ko'rinishlarda qator fanlar bilan hamkorlikda ish olib borado. Bu jarayonda, ayniqsa, til va jamiyat, til va tarix, til va taraqqiyot, til va tafakkur, til va ma'naviyat, til sistemasi, til va nutq kabi murakkab siyosiy-falsafiy, ilmiy masalalar borki, ular nazariy tilshunoslikning - umuman jahon tilshunosligi fanining doimiy diqqat markazida bo'lib, turli fan vakillarining bevosita o'rganish, tadqiq qilish obyekti hisoblanadi.

Umum tilshunoslikda tilni nazariy va amaliy jihatdan o'rganishda tilning sistem tuzilishiga egaligi, til va nutqning dialektik munosabati, til va nutq birliklarining tilni aloqa quroli sifatida harakatga keltirishi kabi qator muammolar borki, ular umuman tilshunoslik fanining - ham nazariy, ham amaly tilshunoslikning eng muhim, eng asosiy, eng dolzarb masalalaridan biri bo'lib hisoblanadi .

Til sistemasi tarkibidagi moddiy - kommunikativ birliklar muayyan qoidalar asosida o'zaro zaruriy aloqaga, munosabatga kirshadilar, muayyan guruhlarni (paradigmalarni) tuzadilar, nutq birliklarini yaratadilar. Bu aloqa, munosabatlar mutlaqo mantiqiy, obyektiv, ijtimoiy bo'lib, ikki yo'nalishda - paradigmatic va sintagmatic bog'lanishlarda kuzatiladi, reallashadi, ushbu aspektlarda tadqiq va tahlil qilinadi hamda o'rganiladi.

Bu aloqa, munosabatlar mutlaqo mantiqiy, obyektiv, ijtimoiy bo'lib, ikki yo'nalishda-paradigmatic va sintagmatic bog'lanishlarda kuzatiladi, reallashadi, ushbu aspektlarda tadqiq va tahlil qilinadi, o'rganiladi. Anig'i, til birliklari orasidagi bog'lanish, aloqa paradigmatic va sintagmatic munosabatni hosil qiladi. Demak, til sistemasi tarkibidagi birliklarning asosiy munosabatlari paradigmatic va sintagmatic munosabatlar hisoblanadi.

Til sistemasi faoliyati, amaliyoti, harakati, mavjudligi aynan mana shu paradigmatic va sintagmatic munosabatlar asosida yuz beradi. Shunga ko'ra til sistemasi bilan bevosita - tabiiy bog'liq paradigmatica - paradigmatic munosabat va sintagmatica - sintagmatic munosabat kabi tushunchalarni aniqlash, ularning til sistemasidagi mavqeini, ahamiyatini, o'rnini belgilash nazariy tilshunoslikning muhim masalalaridan biri hisoblanadi.

Paradigmatica, paradigmatic munosabat va sintagmatica, sintagmatic munosabat tushunchalari Ferdinand de Sossyur tomonidan tilshunoslik nazariyasiga kiritilgan. Paradigmatica til birliklarini til sistemasining elementlari sifatida, struktural birliklarning jami sifatida tekshirish aspektidir. [1:2].

Demak, paradigma hosil qilgan ayni birliklar leksik (umumiy) ma'nosiga ko'ra bir xil, grammatik (xususiy) ma'nosiga ko'ra esa farqlanishi bilan o'ziga xosdir. Shuningdek, paradigmalar sistemasi ko'pincha tik (vertikal) joylashishi bilan ham ajralib turadi. Ma'lum bo'ldiki, muayyan paradigmaga birlashuvchi til birliklarining o'zaro munosabati paradigmatic munosabat sifatida namoyon bo'ladi.

Shunga ko'ra ular sintagmatic munosabatdan farqlanadi, ular kabi bevosita ruhiy - fikriy ta'sir qilish quvvatiga - kommunikativ aloqa imkoniga ega bo'lmaydi, umumiylik sifatida mavjud bo'ladi. Paradigmatic munosabat tushunchasi keng bo'lib, lisoniy birliklarning, masalan, so'zlarning muayyan bog'lanishlarini- sinonimlar (bukmoq, ivimoq; ozmoq, oriqlamoq ozginlamoq; shalpaymoq, shalvirmoq), tematik guruhlalar (suv, arq, kanal, kul, daryo, dengiz, okean), (janub, sharq; g'arb), (tepalik, balandlik, tog', chuqqi); so'z turkumlari (ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish antonimlar (keng-tor, kun tun, qattiq-yumshoq, oq-qora, yaxshi-yomon, achchq-shirin, yosh qari) kabilarni ham o'z ichiga oladi.

Demak, paradigmatic munosabatlar lisoniy birliklarning uxshash, umumiy belgi-xususiyatlariga ko'ra bog'langan, birlashgan guruhlar sistemasidir. Ular til birliklari orasidagi o'xshashlikka va farqlanishga asoslanadi. Paradigmatic munosabat til birliklarining nutqqacha bo'lgan munosabati, imkoniyat sifatida til hodisasi bo'lib, tilshunoslikda assosiativ munosabat, assosiativ aloqa nomi bilan ham yuritiladi.

Til sistemasi uning birliklari va qoidalari-pradigmatika-paradigmatic munosabat birliklari paradigma a'zolari til hodisasi, til fakti sifatida o'zining ta'sir kuchini, harakatini, ijtimoiy-amaliy faolligini va faoliyatini-kommunikativ vazifasini sintagmatikada-sintagmatik munosabatda namoyon qiladi. Chunki, paradigmatic munosabat birliklari ijtimoiy amaliyot natijasi, faqti, hodisasi sifatida sintagmatik munosabat orqaligina til birliklarining valentlik munosabatiga kirishuvi semantik-sintaktik bog'lanishiga ko'ra amalga oshadi.

Chunki, nutq faoliyati kommunikativ faoliyatdir, fikr almashish jarayoni bo'lib, til sistemasining paradigmatic munosabat birliklarining jamiyatdagi xarakatidir. Shunga ko'ra ular sintagmatik munosabatdan farqlanadi, ular kabi bevosita ruhiy - fikriy ta'sir qilish quvvatiga - kommunikativ aloqa imkoniga ega bo'lmaydi, umumiylik sifatida mavjud bo'ladi. [2:3].

Ma'lum bo'ldiki, til sistemasi birliklarining faollashishi, nutqning aniq birligiga aylanishi sintagmatika, sintagmatik munosabat tufayli yuz beradi. Bundan mantiqiy ravishda paradigmaticaning sintagmatika bilan bog'likligi kelib chiqadi. Aytish mumkinki, sintagmatika paradigmaticaning mavjudlik va namoyon bo'lish shakli bo'lib hisoblanadi. Sintagmatika til birliklarining nutq jarayonida o'zaro bog'langan holda qo'llanishini tekshiradi. Sintagmatikada lisoniy birliklar orasidagi munosabatlar aniqligi va izchilligi bilan ajralib turadi. Masalan:

Men istiqloq tufayli gullab yashnayotgan Vatanning farzandiman. Ko'rinib turibdiki, nutq faoliyatida muayyan tartibda, mantiqiy ketma-ketlikda kelgan birliklar orasidagi munosabatlar sintagmatik munosabatni hosil qiladi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash kerakki, o'zbek tilshunosligida paradigmatic va sintagmatik munosabatlar o'zaro dialektik bog'liklikda, bir butun, yaxlit holda sistemalar umumiyliigi, jami sifatida tilning aloqa quroli bo'lib xizmat qilishini, ijtimoiy-amaliy faoliyatini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ferdinand de Sossyur "Umumiy tilshunoslik kursi" asari
2. R. Rasulov Umumiy tilshunoslik. 1- qism. 84-bet.
3. R. Rasulov. Umumiy tilshunoslik. 1- qism. 88 -bet.
4. R. Rasulov. Umumiy tilshunoslik (tilshunoslik tarixi). 1-qism - T., 2005.102-109-bet